सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धिवैदिक-पर्य्यायः। केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४ क्रतुः ५ असुः ६ धीः ७ शचीः ८ माया ९ वयुनम् १० अभिख्या ११। इत्येकादशप्रज्ञा-नामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इवास्य।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुर्य्यस्य।) धृत-राष्ट्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महा-भारते। १। १। १४७।
"श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत॥")

प्रज्ञानं, क्ली, (प्रज्ञायतेऽनेनेति। प्र+ज्ञा+ल्युट्।) बुद्धिः। (यथा, महाभारते। ३। १८५। १६।
"त्वमेव मुह्यसे मोहात् न प्रज्ञानं तवास्ति ह॥")
चिह्नम्। इत्यमरः। ३।३।११२॥ (यथा, महा-भारते। ५। ३३। २६।
"नासं पृष्टो ह्युपयुक्ते परार्थे
तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य॥"
चैतन्यम्। तल्लक्षणं यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। १।
"येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वाद्वसादू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम्॥")
पण्डिते, त्रि। इति भरतद्विरूपकोषः॥

प्रज्ञी, [न्] त्रि, (प्रज्ञास्त्यस्येति। प्रज्ञा+इनिः।) पण्डितः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य। "प्रसम्भ्यां जानु-नोर्ज्ञुः।" ५। ४। १२९। इति ज्ञुः।) प्रगत-जानुकः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महदन्त-रालं तस्मिन् द्वयम्। इति भरतः॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र+ज्वल+क्तः।) प्रकृष्टज्वलन-विशिष्टः। यथा,—
"अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्व्वतोमुखम्॥"
इति भवदेवभट्टः॥

प्रडीनं, क्ली, (प्र+डी नभोगतौ+क्तः।) पक्षिणां गतिविशेषः। इत्यमरः। २। ५। ३७॥ प्रथम-डीनं प्रडीनं उड्डयनाय क्रमबन्धः। तिर्य्यग्-गमनम्। इत्यन्ये। इति भरतः॥

प्रणः, पुं, (प्र+"नश्च पुराणे प्रात्।" ५। ४। ५ इत्यस्य वार्त्ति० इति नः।) पुराणः। "पुरा-णार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्रणतः, त्रि, (प्र+णम+क्तः।) प्रकर्षेण नतः। प्रणतिविशिष्टः। यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

प्रणतिः, स्त्री, (प्रकृष्टं नमनमिति। प्र+णम+भावे क्तिन्।) प्रणामः। तत्पर्य्यायः। प्रणि-पातः २ अनुनयः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघौ। ११। ८९।
"राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
क्षम्यतामिति वदन् समस्पृशत्।
निर्ज्जितेषु तरसा तरस्विनां
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये॥")

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम्। प्र+णी+"एरच्।" ३। ३। ५६। इति अच्।) प्रीत्या प्रार्थनम्। तत्पर्य्यायः। प्रश्रयः २। इत्यमरः। ३।२।२५॥ प्रसरः ३। इति भरतः॥ (यथा, रघौ।२।५८।
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहु-
र्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्वनान्ते।
तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्॥")
प्रेम। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। ४।
"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि॥")
याच्ञा। विश्रम्भः। निर्व्वाणः। इति मेदिनी। ये, ८९॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति। प्रणय+इनिः।) स्वामी। इति हेमचन्द्रः॥ प्रणययुक्ते, त्रि। (यथा,—
"प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां
प्रति किमिह नवोढ़ां रौति विर्वौकथाक॥"
इत्युद्भटः॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन्+ङीप्।) भार्य्या। इति हेमचन्द्रः॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा स्वेष्ट-देवता वानेनेति। प्र+णुल स्तुतौ+"ऋदो-रप्।" ३। ३। ५७। इति अप्। "उपसर्गा-दसमासेऽपि णोपदेशस्य।" ८। ४। १४। इति णत्वम्। यद्वा, ब्रह्मविष्णुमहेशरूपत्वात् प्रण-म्यते इति। प्र+णम+कर्म्मणि घञ्। संज्ञा-पूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। पृषोदरादित्वात् मस्य वः।) ॐकारः। इत्यमरः। १। ६। ४॥ तस्य पर्य्यायो यथा,—
"ॐकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्व्वर्त्तुलो ध्रुवः।
त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरव्ययः॥
ब्रह्मबीजं त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिस्त्रिदैवतः॥"
इति बीजवर्णाभिधानम्॥
अपि च।
"ॐकारो वर्त्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम्।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं बिन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम्॥
सर्व्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम्।
पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः॥
गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः।
अक्षरं मातृकासूश्चानादिदैवतमोक्षदौ॥"
इति तन्त्रम्॥ *॥
(यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ३२।
"अकारेण जगत्पाता संहर्त्ता स्यादुकारतः।
मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः॥"
यथा च।
"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः॥"
वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्म-णस्य ॐकारोच्चारकर्त्तव्यत्वमुक्तं यथा मनौ। २। ७४।
"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते॥")
अस्योद्धारक्रमो यथा,—
"एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्।
रोहिणीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः॥
तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः।
प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः।
अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-तम्॥"
इति गोपालतापनीयोपनिषत्॥ *॥
स च माङ्गलिकः। यथा,—
"ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्ज्जातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ *॥
अस्य माहात्म्यं यथा,—
"विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम्।
यत्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत्॥
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृण्वतः परम्।
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम्॥
एतास्तिस्रः स्मृता मात्राः सात्वराजसतामसाः।
निर्गुणा योगिगम्यान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता॥
गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया।
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते॥
यदा प्रयुक्त ॐकारः प्रतिनिर्य्याति मूर्द्धनि।
तदोङ्कारमयो योगी अक्षरे त्वक्षरो भवेत्॥
प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेध्यमुदाहृतम्।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्॥
ओमित्येते त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः।
विष्णुक्रमास्त्रयश्चैव ऋक्सामानि यजूंषि च॥
मात्राश्चार्द्धञ्चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात्॥
अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः।
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते॥
व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिका।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम्॥
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः।
ओमित्युच्चारणात् सर्व्वं गृहीतं सदसद्भवेत्॥
ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता।
तृतीया तु प्लुतार्द्धाख्या वचसः सात्त्वगोचरे॥
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम्।
यस्तं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः॥
संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः।
प्राप्नोति ब्रह्मनिलयं परमं परमात्मनि॥